

Laki László

AZ ELIDEGENÜLT MUNKA MARXI ELMÉLETE ÉS MEGJELENÉSI FORMÁI NAPJAINKBAN

Marx alkotó tevékenysége korai szakaszának egyik jelentős, de a későbbi munkákban többé-kevésbé „elhanyagolt” elmélete az elidegenülés. Ez a fogalom mint társadalmi jelenség különösen a munkafolyamatban jelentkezik. Marx az elidegenült munkáról legelőször és legkimerítőbben a Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből c. munkájában írt.

Az elidegenült munka a tőkés társadalom tipikus jelensége. Egy olyan társadalomban, ahol a viszonyok látszólagos demokratikus voltáról beszélnek a polgári társadalomtudomány teoretikusai, holott a munkában a dolgozó annyira elidegenült, hogy az a munka szinte elveszti emberi jellegét. Ennek az elidegenülésnek egyik oka a munka tárgyiasulása. A munkás munkájával tárgyat — terméket állít elő, ami viszont már nem az ő tulajdonát képezi, hanem tőle elidegenül, mint ellenség jelenik meg vele szemben. Ilyen formában a munka annál inkább elidegenül, minél több terméket állít elő a munkás. Ebben az értelemben beszél Marx a munka és a munkás elértéktelenedéséről, ami a munka emberi lényegének elvesztését is magával hozza.

A munka — megfelelő feltételek és körülmények között — az emberi létezés legbelső és legmélyebb lényege. Az ember voltaképpen a munka által vált emberré, céltudatos, alkotó lényvé, aki a természettel való anyagcserét saját céljai és szükségletei kielégítése érdekében irányítja. Az ilyen sajátos, tudatos alkotó tevékenység csak az ember jellemzője, tehát az ember a munka végzése által válik ki a többi élőlény közül és emelkedik ezek fölé. Mégis az elidegenült munka gyökeres változást hoz az ember és az emberi munka lényegében. A munka elveszti emberformáló jellegét, megszűnik megelégedettség és belső öröm lenni az ember számára. Ily módon a munka kényszerré válik. A tőkés társadalomban azonban ez a kényszer már korántsem külső fizikai, hanem burkolt gazdasági kényszer, ami még inkább kifejezésre hozza a munka tárgyiasulását és elidegenülését. Ennek a folyamatnak következtében mindinkább a tárgyak kezdenek uralkodni az emberek felett. A tőkés társadalomban tehát, ahelyett, hogy az ember, a munkás uralkodna az általa elő-

állított tárgyak, termékek felett, éppen fordított viszony alakul ki — a termékek, az áru uralkodik kitermelői felett. Ez a viszony is kifejezésre juttatja a munka elidegenülését, nemcsak a munka eredményét illetően, hanem magában a munkafolyamatban is.

A munka folyamatában az ember elidegenül ettől a tevékenységtől, mivel a munkája eredménye, az áru nem képezi a munkás tulajdonát. Ezeket az árukat elsajátítják a termelőeszközök tulajdonosai, vagyis a magántulajdonosok, a tőkésék. A munka termékétől való elidegenülésben, azonban nem csak a munkások szerepelnek szubjektumként. A munka terméke elidegenült a tőkéstől is; bármilyen paradoxonnak is tűnik. A tőkés ugyanis nem tehet a termelőeszközeivel előállított termékkel azt, amit akar, hanem a tőkés termelés törvényei szerint piacra kell bocsátania, értékesítenie kell, hogy ezáltal jövedelemre és profitra tegyen szert. Csak ebben az esetben marad a tőkés tőkésnek a következő újratermelési folyamatban is.

Az elidegenült, tárgyiasult munka magát az emberi munkát is külsővé-idegenné változtatja, ami voltaképpen magát az embert fosztja meg nembeli lényétől. Az elidegenült emberi munka tehát teherként jelentkezik az ember számára és ezért nem érzi magát „jól” a munkatevékenység végzése során, hanem azon kívül. Ebből a helyzetből következik az a marxi megállapítás, hogy „amikor az elidegenült munka az öntevékenységet, a szabad tevékenységet eszközzé fokozza le, az ember nembeli életét fizika egzisztenciájának eszközévé teszi”.¹

A munka folyamatában jelentkező eddig említett elidegenülési formák azonban újakat is előidéznek. Ezek között a legmélyrehatóbb és a társadalom számára a legveszélyesebb az embernek az embertől való elidegenülése. „Egyik közvetlen következménye annak — állapítja meg Marx —, hogy az ember elidegenült munkája termékétől, élettevékenységétől, nembeli lényétől, az embernek az embertől való elidegenülése. Mikor az ember önmagával áll szemben, akkor a másik ember áll vele szemben.”² Ez az elidegenülési forma azt jelenti, hogy a tőkés társadalomban mindenki mindenkivel „szemben áll”. Az embernek az embertől való elidegenülése ugyanis kiterjed az egész társadalom tagságára. Itt a munkás szemben áll a másik munkással; de ugyanúgy a tőkés is szemben áll a másik tőkéssel. Az ilyen elidegenült társadalmi viszonyokban megszűnnek az emberi érzelmek uralkodni, és mindent a gazdasági érdek, a nyereség, a pénz szemszögéből vizsgálják. A munkás ugyanis nem engedheti át a kikötésben levő munkahelyet apjának, fiának, rokonának, vagy a jóbarátjának, mert a léte függ tőle. Ezért tehát „verseng” a munkaerő piacán és mindent elkövet, hogy a munkalehetőséget megkapja. Ezért hajlandó alacsonyabb bérért is dolgozni. Ezt a lehetőséget használja ki a tőkés a még kíméletlenebb gazdasági kizsákmányolásra a munkásosztállyal szemben.

Az embernek az embertől való elidegenülése másik vetülete a burzsoázia soraiban nyilvánul meg. Az egymás közötti viselkedés itt is ugyanolyan, mint a munkások körében. A tőkés vállalkozóknál az „üzlet”

mindennél fontosabb, és ez a cél szentesít minden eszközt. Ez a felfogás kíméletlen versengést, konkurrenciát idéz elő a tőkésék között, aminek eredményét Marx úgy nevezi, hogy „a nagy halak elnyelik a kis halakat”, vagyis az erősebb nagytőke megsemmisíti, felemészti a kistőkéseket, a kistulajdonosokat.

Az elidegenült munka elemzése és vizsgálata során Marx a jelenség okát is kutatta. Választ keresett a kérdésre, hogy ha a munka és a munka eredménye nem a munkásé, akkor vajon kié? Nos, a válasz nagyon is egyértelmű: a termelőerők tulajdonosaié, a magántulajdonosé, illetve a kapitalista társadalomban a tőkésé. A munka elidegenülésének oka tehát a termelőeszközök magántulajdona. Azonban Marx szerint ez a viszony fordítva is igaz, vagyis „a magántulajdon tehát a terméke, az eredménye a szükségszerű következménye a külsővé-idegenné vált munkának, a munkás külsőleges viszonyának a természethez és önmagához.”³ Ez a dialektikus kölcsönhatás és egymásból eredés csak a termelési viszonyok egy bizonyos fejlettségi fokán jut kifejezésre, csak fejlettebb társadalmi viszonyok között ismerhető fel.

Ha az elidegenült munka a magántulajdon létezési feltételei között tud megnyilvánulni, akkor ebből logikusan következik, hogy a magántulajdon megszüntetésével az elidegenülés is eltűnik. A magántulajdon megszűnése, pedig a szocializmusban kezdődik és a kommunista társadalomban fog befejeződni. „A kommunizmus mint a magántulajdonnak — mint emberi önelidegenülésnek — pozitív megszüntetése és ezért mint az emberi lényeknek az ember által és az ember számára történő valóságos elsajátítása: ezért mint az embernek társadalmi, azaz emberi emberként a magáért-valóan teljes, tudatos és az eddigi fejlődés egész gazdagságán belül létrejött visszatérése.”⁴ Ebből a marxi nézetből világosan látszik, hogy a munka teljes felszabadulása csak a kommunizmusban válik lehetségessé. Abban a társadalomban, ahol a munkásosztály diktatúrája az osztályok teljes megszüntetéséhez vezet. Az osztályok megszüntetéséhez és az osztálykülönbségek felszámolásához viszont a magántulajdon közös-társadalmi tulajdonná való átalakítása szükséges.

Noha az októberi szocialista forradalommal megkezdődött a kapitalista társadalom átalakulása, a kommunizmus végső kiteljesedése mégis a távolabbi jövőben várható. A szocializmus azonban — különösen a második világháború után — mindinkább világfolyamattá válik, egyre több társadalom választja további fejlődése alapvonalául. A szocializmus első szakaszának legfontosabb intézkedése a magántulajdon felszámolása és a szocialista állami közös tulajdon kialakítása. Ez az első lépés a munka felszabadításának útján. Az állami tulajdon azonban még mindig csak közvetett rendelkezési jogot biztosít a munkásosztály számára, a termelőerők feletti rendelkezést illetően. Az állami irányítás pedig lehetőséget nyit egy külön társadalmi réteg — a bürokrácia — kialakulására. Az államgépezet alkalmazottai és tisztviselői ebben az irányítási rendszerben a munkásosztály *nevében* végzik teendőiket. Ez a megoldás

pedig magában hordozza a termelőeszközök feletti hatalom elidegenülési lehetőségét, illetve veszélyét.

A szocialista társadalom a fejlődése érdekében különös erőfeszítéseket tesz a gazdaság iparosítása és korszerűsítése érdekében. A fejlett ipari termelés legfőbb tulajdonsága — ami már a kapitalista társadalomban is megnyilvánult — a munkafolyamat felaprózása. Ez pedig felfokozza a munka folyamatában jelentkező elidegenülést. A munkás a műszaki munkamegosztás következtében is elidegenültnek és rajta kívül állónak érzi a munkát. A műszaki munkamegosztást ugyanis nem a munkások végzik, hanem egy rajtuk kívül álló „erő”, a műszaki szakemberek csoportja. A legapróbb részletekig felosztott és pontos kivitelezési előírásokkal szabályozott nagyüzemi munka jó része csak felületes figyelmet igényel és kizárja a munkás alkotó tevékenységét. Ez a munka egyhangú, monoton, degradálja a munkást, nem engedi kibontakoztatni a képességeit. Ezért a munkás unja, sőt néha utálja is a munkáját, kedvetlenül, felületesen, érdektelenül és kényszerből végzi. A munka végzésének ez a kényszere a gazdasági függőségben jut kifejezésre, ami a munkás munkarejének áruba bocsátása szükségességéből ered.

A szocialista társadalom kiépítésének kezdeti szakaszában — az állami, adminisztratív szocializmusban a termelés műszaki megoldása — a fejlődés és a fejlettekkel való lépéstartás érdekében — azonban a kapitalista termelés műszaki megoldásaival. Ennélfogva a munkás a szocializmusnak ebben a szakaszában is elidegenült. A munka itt is rajta kívülként és tőle idegenként jelentkezik.

Az ipari termelés felaprózottsága azonban nem egyforma minden egyes iparágban. Van, ahol a felaprózás már nem fejleszthető tovább. Ilyen például a közfogyasztási cikkek sorozatgyártása. Ebben a termelésben a technológia lényege a végterméket összeszerelő részleg. A futószalagon a termék meghatározott időközönként helyet, illetve „megmunkálót” változtat. A munkás csak egy részfeladatot végez a munkafolyamatból és ezt az egy műveletet ismétli nap mint nap, éveken át. Ez a munkahely, természetesen nem nyújt a munkásnak megelégedést, sőt még alapfokú sikerélményt sem.

Valamelyest más a helyzet a vegyiparban. Itt ugyanis a munkafolyamatokat kisebb-nagyobb munkáscsoportok végzik, akik szükségszerűen összehangolják tevékenységüket. Ezeknél a munkásoknál kisebb méretű az elidegenülés, mert közvetlenebbül láthatják munkájuk eredményét, a végterméket.

Ezek a termelési sajátosságok — s velük együtt az elidegenülés is — jelen vannak a szocialista társadalom ipari termelésében is. Az etatista szocializmus munkáosztályában az is hozzájárult az elidegenüléshez; hogy a termelőeszközökkel a szocialista állam rendelkezik és a munka eredményét is az állam határozza meg.

Az adminisztratív szocializmus időszakában a munkás még mindig bérvizonyban van — hasonlóképpen, mint a kapitalizmusban —, csak hogy itt már nincs osztálykizsákmányolás. Az állami tulajdonban levő

termelőszközökkel dolgozó munkásoknak az állami tervek határozzák meg a bérüket. Ez a fizetés leginkább csak a munka mennyiségi mutatóit veszi alapul (darab-bér, idő-bér) és nem függ a munka eredményességétől, a munka jövedelmezőségétől. Ez a bérezési rendszer nemcsak hogy nem serkenti a munkást a nagyobb gazdasági eredmények elérésére, de elősegíti a munka eredményétől való elidegenülését is.

A szocializmusnak ebben az első szakaszában egyedül az embernek embertől való elidegenülése szűnik meg. A szocialista társadalom ugyanis a teljes foglalkoztatottságra törekszik, s ezért a munkát keresők nem képeznek egymásnak versenytársat, hisz a társadalom mindenki számára biztosít munkát. Ilyen körülmények között a munkaszervezetekben is másként alakulnak a dolgozók kapcsolatai, megteremtik a szocialista munkaerőkölcs kialakulásának előfeltételét. A munkahelyi szolidaritás és a kölcsönös segítség ugyancsak kedvezőbb talajra lel.

Hazánkban a szocializmusnak ezt az első szakaszát egy fejlettebb szakasz követi — az öngazgatású szocializmus. Ez a minőségileg más szocializmus jelentős eredményeket mutat a munka elidegenülésének megszüntetésében. Az öngazgatású szocializmus a termelőerőket társadalmi tulajdonba helyezi, ami a magántulajdon teljes felszámolását jelenti. A magántulajdon megszüntetéséről Marx így vélekedik: „A magántulajdon pozitív megszüntetése — mint az emberi élet elsajátítása —, ennél fogva a pozitív megszüntetése minden elidegenülésnek, tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. a maga emberi, azaz társadalmi létezésébe.”⁵ Az öngazgatású szocializmus a társadalmi tulajdon létrehozása mellett még egy egész sor más társadalmi változást is megteremt az elidegenülés megszüntetése terén.

Az elidegenülés megszűnésének előfeltételét Marx a magántulajdon megszűnésében látta. A szocializmus megszünteti a magántulajdont, s az öngazgatású szocializmus létrehozza a társadalmi tulajdont. „A szocialista társadalmi tulajdon olyan viszonyokat foglal magában, amelyek között a társadalom vallamennyi tagja munkája alapján veszi tulajdonába a termékeket, ez pedig azt jelenti, hogy senki sem vehet a tulajdonába semmit pusztán a társadalmi tulajdon alapján.”⁶ A társadalmi tulajdon tehát egy olyan közösségi tulajdonforma, ahol az egyenjogúság elve uralkodik. Ez a közös tulajdon azonban a munkásosztály számára különleges kötelezettséget is jelent. A munkás ugyanis a társadalmi tulajdon létezési feltételei között nemcsak használja a termelőszközöket, hanem rendelkezik is velük, gondoskodik karbantartásukról és újratermelésükéről. Ez a termelőszközökkel való rendelkezés jelentősen megváltoztatja a munkás helyzetét az elidegenülés megnyilvánulásában. A társadalmi tulajdon „birtokosai” már nem idegenek kezében levő eszközökkel dolgoznak, hanem a sajátjukkal. Ez megnöveli érdekeltységüket az eszközök ésszerű felhasználásában és kihasználásában. A munkás mindinkább érdekelt a termelési tervek meghozatalában és teljesítésében. Ily módon a munkásosztály felszabadul a termelőszközöktől való elidegenüléstől.

Az öngazgatású szocializmus a társadalmi tulajdon megteremtésével megváltoztatja a munka eredményével való rendelkezés jogát is, azaz az elosztási rendszert. Ez az elosztás a munka szerinti díjazás elvén alapul, s ez azt jelenti, hogy „mindenki képességei szerint ad és mindenki munkája eredménye szerint kap”. Ez a szocialista elosztási elv teremti meg a személyi jövedelem megszerzésének társadalmi-gazdasági alapját. A társadalmi tulajdonban levő eszközökkel dolgozó munkás személyi jövedelme ugyanis most már nemcsak saját munkája eredményét tükrözi, hanem az egész munkaszervezetét, illetve a társult munka alapszervezet dolgozói közösségét. Sőt, ezen túlmenően az egyén személyi jövedelmében még a szélesebb értelemben vett társadalmi közösség munkaeredményei is közrejátszanak. Ilyen elosztási rendszerben úgyszólván teljesen megszüntethető az elidegenülés. Az öngazgatású szocializmus munkásosztálya önállóan rendelkezik az általa megteremtett jövedelemmel és ennek elosztási mércéit a saját és a közösség érdekeit figyelembe véve határozza meg.

Az öngazgatású szocializmus legfőbb vívmánya a termelőeszközöktől és a munka eredményétől való elidegenülés megszüntetése terén tapasztalható. Ezzel szemben a munkafolyamatban jelentkező elidegenülés megszüntetésében már nem ilyen kézenfekvők az eredményei, mivel ebben a modern technológia szabta feltételek is közrejátszanak. Az iparosítás az öngazgatású szocializmusban is mindinkább a műszaki-tudományos forradalom vívmányait alkalmazza, s mindinkább a termelés automatizálása felé halad, s ezzel újabb akadályokat gördít a munka teljes felszabadítása elé.

A tudományos-műszaki forradalom lényeges változásokat idéz elő a termelési technológiában, a termelés műszaki felszereltségében, a munkamegosztásban, a szakmai és szaklépzettségi feltételekben és sok más területen. Ezek a változások lényegesen megváltoztatják a munkás helyét és szerepét is a termelési folyamatban. Egyik jelentős újdonság a termelési folyamatban az új energiahordozók feltalálása és felhasználása. A nyersanyagokat illetően ugyancsak nagy változást hozott a vegyipar termelte műanyagok alkalmazása. Mégis a legjelentősebb változás a termelészervezésben történik. A tudományos vívmányok új műszaki és technológiai megoldásokat eredményeznek. Ennek következtében a dolgozók szakmai összetétele is változik. A korábbi szakmák egy része elévül és helyébe új szakmák jelentkeznek. Ezek az új szakmák már más-milyen szakképzettséget is követelnek. Fokozódik a szakosodás és a „többdimenziós” szaktudás igénye.

A tudományos-műszaki forradalom szüntelenül automatizálja a munkafolyamatot. Az automatizált termelés pedig a dolgozó ember helyzetét és szerepét is gyökeresen megváltoztatja. A dolgozónak itt már nemcsak a fizikai ereje válik feleslegessé, de szellemi munkájára sincs szükség, mivel mindent az automata gépek végeznek. A kibernetikai vezérlőrendszerek felváltják az embert a termelés irányításában. Ezért az alkotó ember más tevékenységet keres magának, mégpedig a termelés és a mo-

dern kibernetikai vezérlőrendszerrel működő automata gépek megtervezésében és a termelési folyamat végső minőségi ellenőrzésében.

Az automata gépekhez ügyes és gyorsan reagáló, higgadt munkást állítanak, akinek csak az a feladata, hogy a gép vezérlőrendszerének „vészjelzésére” megfelelő módon cselekedjen: leállítsa a gépet és értesítse a hozzáértő szakembert. Erre a jól képzett karbantartó- és javítoszolgálat személyzete elhárítja a hibát és a munka folyik tovább. Ilyen munkahelyeken ismét jelentkezik a munka elidegenülése, mert itt a munkás már úgyszólván semmilyen tevékenységet sem végez a termék kialakításában.

A teljesen automatizált ipari termelés körülményei között ez a munkafolyamatban jelentkező elidegenülés talán még élesebben jut kifejezésre. Itt az egész technológiai folyamat automatikusan történik, szinte emberi munka nélkül. A munkás ilyen munkafolyamatban csak a központi irányítószobában tevékenykedik, mégpedig itt is csak a jelzőberendezéseket figyeli. Igen gyakran egyedül van ebben a helyiségben, ami az amúgy is egyhangú munkát még unalmasabbá teszi. A műszerek ellenőrzését végző munkás csak ritkán ismeri az egész technológiai folyamatot, tehát a gépek jelzései számára idegenek és értelmetlenek. Ezek a tevékenységek „lefokozzák” és „leértékelik” az emberi munkát, mert itt semmi szükség, sem lehetőség az alkotó kreatív munkára.

Az öngazgatású szocializmus, mint látjuk, a munka technikai-technológiai kivitelezésében nem tud változtatni a munkás helyzetén az elidegenülést illetően. Ezért más megoldásokat kell keresnie. Egyik ilyen megoldási lehetőség a munkafolyamat humanizálása.

A munka humanizálása általános igény a fejlett társadalmakban. Ennek szükségességét már a polgári társadalomban is felismerték. A szociológusok és pszichológusok kezdeményezésére a műszaki szakemberek is az új mechanikai gépek és rendszerek kialakításakor egyre nagyobb figyelmet szentelnek az ún. emberi tényezőnek. Arra törekednek, hogy a gépeket alakítsák és idomítsák az emberekhez, ne pedig fordítva, ahogyan a közelmúltig történt. A munka efféle humanizálása részben megkönnyíti az ember helyzetét a termelésben.

A munka humanizálását és egyben az elidegenülés megszüntetését szolgálja a megfelelő szakképzés is. Olyan oktatási rendszert kell kiépítenünk, hogy a végzett szakemberek (minden szinten), érdeklődésük és a munkahelyi szükségleteik szerint továbbképezhessék magukat. Az oktatási rendszer azonban oly módon is segíthet a munka elidegenülésének megszüntetésében, ha többfajta szakosítást biztosít egyidőben a munkás számára. Így a szakember nem válik egy munkafolyamat „rabjává”, mert bármikor lehetősége van munkakörét megváltoztatni, illetve a régiébe visszatérni.

A munka humanizálása és az oktatás megváltoztatása, esetleges kiegészítése azonban csak részben tudja kiküszöbölni az elidegenülést. Ezért az öngazgatású szocializmusban maga az irányítási rendszer nyújt szélesebb lehetőségeket az elidegenülés túlhaladására.

A dolgozónak joga, de még inkább kötelessége részt venni a döntések meghozatalában. A döntések meghozatalának a legközvetlenebb módjai a dolgozók gyűlése és a referendum, amelyen a munkásszervezet valamennyi dolgozója részt vesz és kötelezően véleményt nyilvánít, állást foglal. Ebben a döntéshozatali folyamatban, a javaslatok előterjesztésében és megvitatásában teljes mértékben érvényesül a demokratikus centralizmus elve.

Az öngazgatású döntéshozatal lehetővé teszi minden dolgozónak, hogy kreatívan kivége a részét a javaslatok és döntések előkészítéséből és meghozatalából. Ebben a folyamatban ugyanis alaposan ismernie kell a dolgozónak a szóban forgó kérdést és megoldási lehetőségeit. Ezt a képességet pedig a munkás csak magasabb oktatással tudja megszerezni. A korszerű oktatási rendszer ugyanis nemcsak szaktudással ruházza fel a jövőbeni szakembereket, hanem az öngazgatás gyakorlására is felkészíti őket. Ehhez pedig a gazdasági, politikai és társadalomismeretekre is szükség van. A mai korszerű oktatás tehát egy széles látókörű, sokoldalú szakember-nemzedéket fog nevelni.

A közvetlen döntéshozatal alapvető pozitív tulajdonsága, hogy a döntéshozókat — vagyis minden egyes dolgozót — személyesen is érdekeltté teszi a döntések végrehajtásában, a kitűzött célok elérésében. Ezért a tervezés, a jövedelemszerzés és -elosztás, valamint a termeléssel kapcsolatos összes tennivaló is az öngazgatású döntéshozatalon alapszik. Ez a döntéshozási mód tehát „mozgósítja” a termelő emberben szunnyadó képességeket.

A szocialista öngazgatás rendszere, noha a munkafolyamat technológiájában és kivitelezésében, valamint az egyes műveletek elvégzésében nem tudja teljesen megszüntetni az elidegenülést, mégis enyhíti azzal, hogy minden egyes munkást — tekintet nélkül munkahelyére és munkájára — bekapcsol a döntéshozatalba. Így felszabadul a munkás „alkotási” lehetősége, mert az általa meghozott döntésekbe fogja „beépíteni” önmagát. „A termelőeszközök társadalmi tulajdonának adottságai között a szabad emberi egyéniség, a szocialista viszonyok és a szocialista társadalom újtermelésének egyetlen tényezője a *felszabadult munka*.” (Kiemelés L. L.)

Mindezeket figyelembe véve, egyértelműen megállapítható, hogy a munka elidegenülésének megszüntetésében a szocialista öngazgatás érhet el legnagyobb sikereket, ez vezethet el a Marx által előrevetített szabad munkán alapuló kommunista társadalomhoz. Éppen ebben a gyakorlati lehetőségben rejlik a száz évvel ezelőtt elhunyt Marx zsenialitása a munka elidegenülésének megszüntetéséről és a munka felszabadulásáról alkotott elméletében.

Mégis, ha társadalmi valóságunkat szemléljük, észrevehető, hogy sem a marxista elmélet, sem a szocialista öngazgatás eszméje a mi gyakorlatunkban nem érte el azokat a lehetőségeket, amelyekről eddig beszéltünk. Ezért jelen munkánkban is kitérünk még szocialista öngazgatásunk néhány elidegenülési területére.

Egyik ilyen megnyilvánulási lehetőség a társadalmi tulajdonnal való rendelkezés formájában juthat kifejezésre. Az öngazgatás alapelve, hogy minden egyes dolgozó a maga módján irányítsa az eszközök felhasználását és részt vegyen a döntések meghozatalában. Ez a feltétel úgy-ahogy meg is valósul minden környezetben. Azonban egészen más a helyzet a döntések megfogalmazása esetében. Ebben már nem minden dolgozó vesz részt egyenrangúan, mert a technobürokrata körök nagy hatást fejtenek ki ezen a téren. Igaz, hogy a magas iskolát végzett dolgozók feladata és kötelessége, hogy a döntéseket előkészítsék és kellőképpen megindokolják. De ez a tevékenység csupán abból áll, hogy többféle megoldási lehetőséget készítenek a döntéshozók számára, akik aztán a saját és a közösségük érdekeit tartva szem előtt kiválasztják a legjobb megoldást. Ez azonban ma még, sajnos, igen kevés munkaszervezetben van így, s ez a döntéshozatal, illetve a társadalmi eszközökkel való rendelkezés területén elidegenüléshez vezet.

Az ilyen elidegenülés megszüntetésének több lehetősége is van. Egyik a technokrácia és bürokrácia hatalmának, illetve káros viselkedésének a megfékezése és fokozatos felszámolása. Ehhez pedig a közvetlen tájékoztatási rendszer megváltoztatása szükséges. A megvitatásra kerülő javaslatok ugyanis nem lehetnek túl rövidek s tömörségük folytán érthetetlenek, de végeláthatatlanok sem, mert a munkásnak nincs ideje és lehetősége áttanulmányozni őket. Ilyen esetekben a dolgozó arra kényszerül, hogy „vaktában” foglal állást és inkább a „megérzésére”, mintsem a meggyőződésére hallgat, amikor szavaznia kell. Az információrendszer kérdését nagymértékben megoldhatná a megfelelő oktatási rendszer is, amiről már korábban beszéltünk.

A döntések előkészítésében és meghozatalában észlelhető elidegenülés megszüntetésének egy másik módja az osztályöntudat fejlesztése. Ez azt jelenti, hogy minden egyes munkásnak az üzemet, a munkahelyét, a szerzőségeket és a gépeket a sajátjának kellene tekintenie. De az öntudatos munkába beletartozik még a közös célok és érdekek tudatos megvalósítása, eltekintve a közösségi vagy helyi közösségi érdekektől. Ilyen körülmények között a mostaninál jobban kifejezésre juthat a munka- és eszköztársítás minden formája is minden szinten. Az ilyen osztályöntudat kifejlődésének egyik alapját szintén a megfelelő oktatás és nevelés képezi.

Az osztályöntudat érvényesítése és a döntéshozatal elidegenülésének megszüntetése azonban sok helyen még a küldöttrendszer bevezetése után sem valósul meg. Számptalan példát lehetne említeni arra, hogy a küldöttek érdektelenek a döntések meghozatalakor, az előterjesztések ismerete nélkül jelennek meg az üléseken, s ezért a téves döntések sem ritkák, amit ők maguk is csak jóval később észlelnek. Ugyancsak jellemző, hogy a küldöttek sokszor nem is vesznek részt kellő számban az üléseken, s emiatt a döntéshozatalt is többször el kell halasztani. Csakhogy a döntéshozatal kötelező, s ha a küldöttek nem jelennek meg kellő létszámban, akkor lehetőség nyílik az egyik legveszélyesebb megoldásra, ami a küldöttrendszer elvének szöges ellentéte, arra, hogy az „illetékes” tisztvisel-

lői körök, illetve a bürokrácia a hatáskörébe eső kérdéseket maga oldja meg. Ilyenkor mindig arra hivatkozik, hogy a közvetlen döntéshozatal nem mutatkozott elég hatékonyak. Ez a — bátran állíthatjuk — hivatali visszaélés pedig az igazgatási és döntéshozatali jogkör gyakorlásában lehetséges elidegenülés éltető talaja. A küldöttek efféle viselkedését azonban csak olyan eszmei-politikai képzéssel lehet megszüntetni, amely nem „kampány” jellegű, hanem az oktatói-nevelői tevékenység egész szakaszán végighalad.

A küldöttrendszer és a munka eredményével való közvetlen rendelkezés, vagy legalábbis az eszközök felhasználásának ellenőrzése a termelő és nem termelő ágazatok között az önigazgatási érdekközösségekben valósítható meg. A gyakorlatban azonban itt is jelentkezik az elidegenülés. Az érdekközösségek ugyanis még ma is inkább a költségvetésen alapuló gazdálkodást, eszközszerzési módot alkalmaznak az egyes nem termelő ágazatok pénzelésekor. Ez azt jelenti, hogy az érdekközösség szakszolgálat a rendelkezésre álló információk birtokában és a saját belátása szerint meghatározza az egyes tevékenységek és a hozzájuk szükséges pénz mennyiségét. Az ily módon kapott értéket azután hozzájárulási százalékban kifejezik és a termelőállalatok jövedelméből levonják. Így idegenül el ismét a közvetlen termelőtől megteremtett jövedelmének egy bizonyos része. A nem termelő ágazatoknak a szabad munkaosere és a közvetlen önigazgatás megvalósítása — illetve az elidegenülés megszüntetése — csak akkor lesz lehetséges, ha a társult munka szervezetei pontosan meg tudják határozni jövőbeli szükségleteiket, mind szakkáder, mind a tudományos kutatás és a művelődés terén. Ezen tervek, illetve igények alapján a nem termelő ágazatok el tudják készíteni tevékenységi programjukat és pénzszükségleteiket. Ily módon aztán a társultmunka-szervezetek, vagy a társadalmi-politikai közösségek, esetleg más pénzelő is, bármikor kielégítheti igényét, ha eszközeiből egy megfelelő részt az őt érintő nem termelő tevékenység pénzelésére fordít. Akkor majd az itt dolgozó munkás is tudja, hogy hová került az általa megteremtett jövedelem egy része, s így bármikor ellenőrizheti annak helyes és célszerű felhasználását. A munkája eredményét tehát úgy látja viszont, hogy az üzembe új szakemberek kerülnek — akiket az ő általa megvalósított jövedelemből tanítottak — új egészségügyi, gyermekvédelmi és egyéb szociális intézmény létesül, de ugyanígy figyelemmel kísérheti a tudományos kutatásra, a kultúrára és egyebekre fordított pénz sorsát is.

A munkafolyamatban jelentkező elidegenülés egyik megszüntetési lehetőségeként az előbbiekből a munka humanizálását említettük. A humanizálás azt jelenti, hogy új műszaki megoldásokat, új technológiát alkalmazunk. Ennek a megoldásnak azonban van egy árnyoldala is. Mivel hazánk még a II. világháború előtt is a fejletlen országok közé tartozott és tudományos, műszaki kutatása sem volt számottevő, ezért szocialista társadalmunknak az új műszaki és technológiai megoldásokat külföldről kell importálnia. A korszerű megoldások nagy része a tőkésállamokból

származik, s azok követelményeihez idomul, vagyis a kizsákmányolás céljainak van alárendelve és az uralmon levő kisebbség érdekeit szolgálja. Az „emberi tényezőt” csak annyiban veszi figyelembe, hogy a munkásosztály ne hogy elégedetlen legyen s forrongásával megingassa a társadalmi rendszert. Az ilyen technológia módosítás nélküli átvétele tehát kiváló alkalom az elidegenülés továbbgyűrűzésére. Ennek kiküszöbölése végett kell gyors ütemben kifejleszteniünk a saját technológiánkat és műszaki megoldásainkat. Ehhez pedig nem mindig és nem csak kizárólag a magas szaktudással rendelkező egyetemi végzettségű szakemberekre van szükség. Ezen a téren az „egyszerű” munkás is kimagasló hozzájárulást adhat, mégpedig egy jól szervezett és hatékony újító és ésszerűsítő tevékenység (nevezhetjük talán „mozgalom”) keretében. Ha az újításokat és ésszerűsítéseket megfelelő módon szabadalmazzuk, s a feltalálóikat pedig serkentő módon díjazzuk, akkor ezzel a munkafolyamati elidegenülés és a külföldi technológia elidegenítő hatása is megszüntethető.

Az ember embertől való elidegenülését a szocialista társadalom a teljes foglalkoztatottsággal tudja megszüntetni. Ezt az adminisztratív szocializmus nagymértékben meg is valósítja. A fejlettebb szocializmus azonban, ahol a piaci törvényszerűségek is jelentősebb hatáshoz jutnak, megjelenik az ideiglenes munkaerő-felesleg, vagyis a munkanélküliség, s vele együtt az embernek embertől való elidegenülése. Ezt a bajt pedig tovább mérgesíti az is, hogy sok esetben bizonyos munkahelyeket nem megfelelő szakképzettségű személyek töltenek be. Mivel alkotmányunk és törvényeink védik a dolgozókat mindaddig, amíg munkájukat megfelelő módon és a következmények szerint elvégzik, így nem válthatók le a hiányos képezésűek sem. Itt tehát már olyan elidegenülés jelentkezik, amelyet igen nehéz megszüntetni. Felszámolásához ugyanis foglalkoztatási politikánk megváltoztatása is szükséges: a szakmai tudásnak és az elvégzett munka minőségének egyformán kell szerepelnie az alkalmazási feltételek között.

Felsorolt példáinkból tehát kitűnik, hogy noha az elidegenülést és megszüntetési lehetőségeit helyesen feltárta Marx és noha a marxisták folyton az elmélet továbbfejlesztésén fáradoznak, ez mégis kevésnek bizonyul ahhoz, hogy a mindennapi gyakorlat — még a szocializmus fejlettebb szakaszában is — megteremtse a feltételeket az elidegenülés teljes megszüntetésére. Ezért helyénvaló az a marxi megállapítás, hogy mindezek a negatív társadalmi jelenségek majd az eljövendő kommunizmusban fognak végérvényesen megszűnni.

Jegyzetek

¹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 102. o.

² Uo.

³ Marx: I. m. 106. o.

⁴ Marx: I. m. 132. o.

⁵ Marx: I. m. 134. o.

⁶ Dr. Dragoslav Zorić: Társadalmi tulajdon és tulajdonformák. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1975. 16. o.

⁷ A JSZSZK programja. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1972. 135. o.

Rezime

Marksova teorija o otuđenju rada i njeni pojavni oblici danas

Autor polazi od Marksove teorije o otuđenju u procesu rada, koju teoriju je Marks izložio u *Ekonomsko-filozofskom rukopisu iz 1848*, gde razmatra uticaj privatne svojine na otuđenje rada od radnika. Isto tako je Marks razmatrao i proces otuđenja od rezultata rada i u samom procesu rada, što sve zajedno prouzrokuje otuđenje čoveka od čoveka.

Autor nakon izlaganja ovih Marksovih shvatanja, prelazi na izlaganje mogućnosti prevazilaženja otuđenosti u procesu rada i od rezultata rada u uslovima socijalističkog društva. U tom izlaganju konstatuje, da etatistički socijalizam još ne daje pune mogućnosti za potpuno prevazilaženje otuđenosti, jer socijalistička država još vrši glavnu ulogu u raspolaganju kako sa sredstvima za proizvodnju, tako i sa rezultatima rada. Zato autor iznosi opštu teoretsku koncepciju, da mnogo uspešnije prevazilaženje otuđenosti u oblasti rada omogućuje samoupravni socijalizam.

Nakon ovih izlaganja Marksove i postmarksističke teorije o razotuđenju u oblasti rada, iznosi nekoliko konkretnih slučajeva iz naše samoupravne prakse, gde još postoje neki vidovi otuđenja. To je s jedne strane — po mišljenju autora — zbog još uvek prisutnih tehnobirokratskih težnji za monopolom formulisanja odluke, a sa druge strane zbog nedovoljnog nivoa svesti, posebno klasne svesti kod radničke klase kod nas. To je pomalo i rezultat našeg sistema obrazovanja novih kadrova. Zbog nepostojanja dovoljne klasne svesti, ni samoupravljanje putem delegatskog sistema ne dolazi do punog izražaja. Otudenost može da se javi kod nas i zbog uvoženja inostrane tehnologije, koje se zasniva na nekakvom obliku otuđenosti rada. Autor iznosi i mišljenje da neki vid otuđenosti čoveka od čoveka može da se javi i zbog postojanja pojave nezaposlenosti i pošto još uvek ima pojava da mnoga radna mesta ne popunjavaju ljudi sa odgovarajućom kvalifikacijom ili stručnom spremom.

Iz svega izloženog autor konstatuje, da će se potpuno ostvarenje Marksove misli o razotuđenju ostvariti u komunističkom društvu, gde će i klasna svest biti na višem nivou, a i klasni interesi će biti ujedinjeni.

Summary

The Marxian Theory of the Alienation of Labour and its Forms of Occurrence Today

The author starts from the Marxian theory about the alienation during the working process, a theory which appeared in the "Economic — Philosophical Manuscript from the year 1848", where he discusses the influence of private property on the process of alienation; the means of production alienated from the workers. Marx also examined the process of alienation, in the cases when the producer is alienated from the results of his labour within the process of production itself, a process that all together results with the alienation of man from man.

After presenting the Marxian theory, the author passes to the presentation of the possibility how to overcome the alienation in the working process in the conditions of a socialist society. In this presentation he concludes that the statist socialism doesn't give full opportunities for completely overcoming alienation, because the statist socialist society still plays the main roll in the management as with the means of production so with the results of labour. For this reason the author presents a general theoretic conception, stating that the self-managed socialism assures a more successful overcoming of alienation in the sphere of labour.

After the presentation of the Marxian and post-Marxian theory about de-alienation in the field of labour, the author cites a few examples from our self-managing practice, cases where some aspects of alienation still exist. The reasons of alienation are on one hand — according to the author's opinion — the still existing technocratic and bureaucratic aspirations for the monopoly on decision-making, and on the other hand the insufficient level of social consciousness, especially class consciousness of our working people. As the author points to the source of this problem, it is partly the result of our educational system for skilled workers and professionals. Self-management through the delegate system isn't expressed fully caused by the absence of sufficient class-consciousness. Alienation might appear, also because of the importation of foreign technology and it is based on some kind of alienation of labour. The author brings out a statement, that some aspects of alienation of man from man might appear caused by the emerging problem of unemployment, also because there still exists a phenomenon that many jobs are still taken by people without an adequate qualification or special training.

As a conclusion the author states that the complete accomplishment of the Marxian theory of desalienation shall be realized in the Communist society, where the class-consciousness shall be on a higher level and class interests will be more equalized.